

Sághy Miklós

TÖMÖRKÉNY KARIKATÚRARAJZAI*

Tömörkény István „Szegedi parasztok és egyéb urak”
című kötetéről

Ötvös Péternek és Szilasi Lászlónak

„SZIRTES ÁDÁM (Hofi Géza alakításában): *Eccő
vót nekem egy kocsisom. Aszonta, bakfitty.*
HOFI GÉZA: *Aszonta, hogy bakfitty?*
SZIRTES: *Most mondom, hogy aszonta, hogy bakfitty!*
Hát, ráemeltem a karót.
HOFI: *Mert azt mondia, hogy bakfitty? Azért?*
SZIRTES: *Azé!*
HOFI: *Aztán: ráemelte?*
SZIRTES: *Rá!*
HOFI: *Mi lett vele?*
SZIRTES: *Alatta maradt.*
HOFI: *Húú!*
SZIRTES: *Nekem több senki ne merészlje mondani,
hogy bakfitty! Mer ráemelem a karót!*”
(Hofi Géza: RÓZSA SÁNDOR-PARÓDIA [1971])

A megszólalás pozicionálása¹

Amennyiben a dekonferenciák (néhai) szelleméhez híven szeretnék a SZEGEDI PARASZTOK ÉS EGYÉB URAK (1893) című Tömörkény István-kötetre tekinteni, akkor elsősorban a benne található szövegek nyelviségére és retorikai működés módjára kellene figyelemmel lennem; mégpedig azért, hogy az alkotások nyelvének *destruktív* erejére rámutatva kérdőjelezzem meg a korábbi (vakfoltokat tartalmazó) szövegértéseket, és azok „romjaiból” *konstruáljam* meg a saját interpretációm. Előrebocsátom, nem áll szándékomban egy ilyen értelmezést létrehozni, sőt mi több, elhatároztam, hogy szakítani fogok a szövegalkazatok egymás ellen kijátszó dekonstruktív elemzési gyakorlattal, és ehelyett engedni fogok a világszerű olvasat csábításának – már ha egyáltalán ilyen olvasatra serkentenek a szövegek –, és hagyom, hogy Tömörkény Istvánt inkább tekintsem a Szeged környéki tanyavilág (hús-vér) etnográfusának, mint *puszta* szerzői névnek.² Nem akartam ugyanis egy (többször) lezárt és eltemetett – néhai életében persze *roppant* virulens – irodalmi mozgalom Don Quijotéja lenni; és egyáltalán, a rutinná váló értelmezési eljárások szűkítik a befogadás horizontját, és oly vakká tehetik az interpretálót,

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ A szöveg előadás-változata a TÖMÖRKÉNY ÉS EGYÉB URAK című XIII. DEKONFERENCIÁN hangzott el Szegeden 2011 áprilisában.

² Vö. DEKONFERENCIA IV. A SZERZŐ NEVE. Szerk. Fogarasi György, Odorics Ferenc. Ictus–JATE Irodalomelméleti Csoport, Szeged, 1998.

mint azokat az értelmezőket, akiket dekonstruktív nézőpontjából éppen rövidlátásuk okán bőszen kritizál. Ez volt tehát a kiindulópontom, amikor a nevezett szövegek olvasásához hozzáláttam. És hát, mit mondjak, kellően zavarba jöttem, amikor a SZEGEDI PARASZTOK ÉS EGYÉB URAK-kötet írásain fogást keresve megint csak a nyelvig jutottam. Mert kár volna tagadni, hogy a legnagyobb olvasói örömet számomra az a sajátos humor jelentette, mellyel a szegedi parasztokat, a Szegedről idegenbe vezényelt katonákat és az egyéb városi urakat színre viszi a narrátor. Ennek forrását keresve pedig megint csak a nyelv retorikai működésének terepén találtam magam.

Mely nyelvi működésekről beszélék?

Furcsa szóhasználat

Először is feltűnt, hogy számos szót nem értek, vagy legalábbis nem úgy értettem eddig, amiképpen azt a Tömörkény-szövegek kontextusa ezúttal felkínálja vagy sugallja nekem, és ezek a félreértések, nevezzük most így, nagyon is mulatságosak. Gondolok itt például a *folytonossághiány* kifejezésre, mely juhász és csikós ember, valamint egy „pusztázó” és egy „önérzetes eb” között fennállhat. Vagy a „taktikus manőver” szószerkezetre, amely valójában egy bogár kivégzését jelenti. Ez az esemény pedig úgy folyik le, hogy csizmás lábát a csárdában unatkozó ember először felemeli, majd a kis állatra „ráereszti”. De számtalan további olyan lexémát lehetne említeni a „*pipakészségtől*” kezdve az „*elkászolítja*”, a „*meggondolkozik*”, a „*fékomteremtette*”, a „*parasztikus*”, az „*álorcáskodik*”, az „*eberlasztíng*” stb. szavakon keresztül egészen az „*italnemű készség*” kifejezésig, mely a XXI. századi olvasás horizontjából „fennakadást” eredményezhet az értelemadásban. A kérdés mármost az, hogy ezek a látszólagos furcsaságok, szakszerűbben: jelentéskimozdítások ugyanígy hatottak-e a XIX. század végének olvasói számára, mint manapság, vagy sem. Másképpen fogalmazva úgy is feltehető a kérdés: hová köthetők ezek a jelentésferdítések? A narrátor szóalkotó tevékenységében lokalizálhatók inkább, vagy csupán a korabeli, paraszti szóhasználat egyszerű alkalmazása eredményezi ezt a komikus hatást? Nem kétséges, ennek a kérdésnek az eldöntése olyan nyelvtörténeti és dialektológiai kutakodást igényelne, melyre itt semmiképpen nem vállalkoznék.³ Az viszont a korabeli irodalmi nyelvhasználattal történő összevetésből kitűnik, hogy messze nem látszik a mai és a XIX. század végi nyelvhasználat közt oly nagy a távolság, mint amilyenre Tömörkény szóban forgó kötetében (implicit) utalás történik. Móricz Zsigmond századfordulós novelláiban például az élőnyelvi fordulatok beemelése nem válik oly módon az elidegenítés és ezzel egyidejűleg a humor forrásává, mint amiképpen az Tömörkény szóban forgó munkájában megfigyelhető. Egyszóval a nyelvi jelentések kibillentése, kimozdítása inkább tetszik tudatos retorikai döntésnek, mint a kötet megjelenése óta eltelt idő nyelvalakító munkájának. Nem gondolom például, hogy Jegénye András azért mondja azt a bicskaszaküzletben, hogy leül a *paraplére*, mert a kanapé helyett a tanyasi világban a *paraplé*, azaz *esernyő* szót használják. A humor forrása itt éppen az, hogy nem gyakorlott az idegen szavak használatában, noha éppen ezek bevetésével szeretné lenyűgözni a városi iparosembereket, és így érdemelni ki némi tiszteletet. Nyilván: hiába. Az ilyen (szó)jelentésmozdításra alapuló komikumról egyébként maga Tömör-

³ Érdekes, hogy első értelmezőinek egyike, Ignótus 1893-ban, a kötet megjelenésének évében a „*parasztikus*” kifejezést például már sajátosan tömörkényinek minősíti, vagyis „idegenül hat” a kortárs „fűl” számára is. (Ignótus: „SZEGEDI PARASZTOK ÉS EGYÉB URAK”. = EMLÉKKÖNYV TÖMÖRKÉNY ISTVÁN SZÜLETÉSÉNEK CENTENÁRIUMÁRA. Szerk. Kovács Sándor Iván, Péter László. Szeged város és Csongrád megye kiadványa, Szeged, 1966. 69.)

kény ekképpen ír A SZÁRNYÉKEMBER című novellájában: „*A puszta és az ő emberei oly küismerhetetlenek. Az eszük oly másképp jár, fogalmaik a dolgokról oly mások, hogy sohasem tudni, hogy igazságaikban nincsen-e tréfa, s tréfát nem az igazság kedvéért mondanak-e.*”⁴ Ez a megállapítás akár a SZEGEDI PARASZTOK ÉS EGYÉB URAK című kötetre is alkalmazható, hiszen annak szövegeiben szintén a hétköznapitól eltérő használataival találkozunk az amúgy ismert fogalmaknak. És amiképpen Tömörkényen a pusztai embereket hallva tanácstalanság lesz úrrá, úgy mi sem tudjuk eldönteni: a fogalmi jelentések a tréfa kedvéért mozdíthatnak el szokott helyükről vagy csupán az „igazabb” parasztábrázolás okán; mely ugyanakkor éppen az ő tréfás, csavaros észjárásukat hivatott megjeleníteni.

A szóban forgó retorikai eljárás módjának példaértékű novellája a kötetben a TEMETÉS című szöveg, mely explikált leírását adja a katonanyelv sajátos és *szándékos* ferdítéseinek. Ennek következtében ugyanis a *rizs rajzsa*, a *pipa kanállá*, a *katoná vendéggé*, a *huszár kocsisá* változik; illetve a temetés hivatalos, katonai vezényszavai a rizs teátrális megsemmisítésére és a Lim folyóba öntésére alkalmazódnak. „*Valóságos külön nyelv ez – állítja a narrátor nem kevés malíciával –, amelyre külön lingvistákat küldhetne ki az akadémia. Van olyan közel hozzánk ez is, mint az osztyákok és az egyéb kutyatorrú népek.*” (167.)⁵ Látható, nemcsak a „*parasztikus*” témájú, hanem a katonákat és a városi embereket ábrázoló novellákat is jellemzi a fogalmi rubrikákat szándékosan és nem utolsósorban a humor céljából felcserélő nyelvhasználat. A regiszterek szembeötlő egymásba csúsztatása, a bevett szójelentések minduntalan kimozdítása fontos tulajdonsága tehát a kötetben található szövegek retorikai működésének. E működés módjának fontos összetevője ugyanakkor az a bizonytalansági tényező, mely abból fakad, hogy képtelenség eldönteni, a humoros fogalomkimozdítások nyelvtörténeti változásokra, szocio- vagy dialektusbeli eltérésekre avagy éppenséggel szándékos, narrátori jelentéseltolásokra vezethetők-e vissza. Még egyszerűbben fogalmazva arról van szó, hogy olvasóként nem tudjuk eldönteni, Jegenye András direkt mond-e paraplét a kanapé helyett, mégpedig azért, hogy vicceljen, vagy azért keveri össze a szavakat, mert *tényleg* ennyire tájékozatlan az idegen szavak világában.

Különös magyarázati logika

A szójelentés-eltolások mellett igencsak szembeötlő még a kötetben az a különös magyarázati logika, mellyel a narrátor szereplőinek viselkedését, tetteit és szokásait magyarázza. Különös ez az okot adási logika, mert bevezető nyelvi fordulatai, mint például a „*tudvalévő*”, „*úgyis tudják*”, „*annyi ez*”, „*nyilvánvaló jele annak*”, „*az úgy megy, hogy*” stb., azt a várakozást keltik az olvasóban, hogy ezt követően majd a dolgok értelmes magyarázatára számíthat. Ám ebbéli várakozásában csalatkoznia kell, derül ki a körülményesen felvezetett (legtöbbször okhatározói) mellékmondatból. Olyan magyarázatok következnek ugyanis ezután, melyekből megtudhatjuk például: a falnak háttal ülés jelentős haszna a kocsmában, „*hogy hátulról nem vághatnak az ember fejéhez semmit*” (11.). Vagy hogy a sipkalevétel nyilvánvaló jele annak, ha valaki enni akar. Illetve arról is értesülhetünk még: „*az idejében alkalmazott káromkodás sok mindenféle kötelezettség alól felmenti az embert*” (24.); továbbá: mozogni kell a megvétellel kiszemelt subában, hogy az ellenállási képességét ki lehessen tapasztalni; szemüveg nélkül pedig „*nem tökéletes az olyan ember,*

⁴ Tömörkény István: A SZÁRNYÉKEMBER. = Uő: KINYÍLT AZ IDŐ. Szépirodalmi, 1971. 26.

⁵ Az idézetek oldalszámait az alábbi kiadás alapján jelölöm: Tömörkény István: SZEGEDI PARASZTOK ÉS EGYÉB URAK. Bába Kiadó, Szeged, 1893.

aki tudományos könyvekkel foglalkozik” (75.); valamint reggel meg kell inni egy pálinkát, „hogy az ember tisztességes színben lássa a világot” (212.). Nem utolsósorban pedig kanapén ültünkben érdemes helyet változtatni, nehogy annak „csak az egyik oldala romoljék” (49.). És a sort még hosszan lehetne folytatni. Teljesen banális magyarázatai a megfigyelt dolgoknak, melyek ugyanakkor mintha mégiscsak a „*parasztikus*” gondolkodás egyszűrűségét imitálnák. *Imitálnák*, vagyis eltúlozzák és így kifigurázzák annak praktikumra fókuszáló, vagy ha tetszik, a hétköznapiok sikeres túlélésére redukált működésmódját. A legkülönösebb azonban mégiscsak az, hogy eme magyarázatok nagy többsége a narrátor hangjához köthető, illetve más esetben ő tulajdonítja ezeket a gondolatokat a parasztembereknek. Más szóval: akképpen teszi történeteinek szereplőit nevetségessé az elbeszélő, hogy saját szavaikat, gondolataikat torzítva aggatja (vissza) rájuk.

Nicsak, ki beszél?

Fontos forrása még a tömörkényi humornak a narrátor és az ábrázolt karakterek nyelvi regisztereinek egymásba csúsztatása, melyre számtalan példát találhatunk a kötet szövegeiben. Ennek leggyakoribb esete, amikor ugyanazokat a „különös” szavakat használja az elbeszélő és a dialógban részt vevő karakter közvetlenül egymás mellett, mégpedig úgy, hogy a történet szereplője kimond egy szót, majd a narrátor (új)kontextualizálva és így ironikus felhangokkal ellátva rögtön megismétli azt. Az ALKU című novellában például azt mondja Kék Márton csizmakereskedő dicsekvőleg a sátrára mutatva: „*Tessék megdeputálni.*” Mire a narrátor ugyanazzal a szóval írja le Halbőr Főretget János és sógorának cselekvését: „*Deputálják.*” Vagy a KÖDBEN című novellában az öreg fiskális így kiált fel Náncsinak, aki kizárta saját hajlékából: „*Én, én vagyok, Náncsi. Csak siessen, mert az ördögbe, az ember már nem mai gyerek.*” Majd a narrátor a szavait kissé kiforgatva így írja le az odakint fagyoskodó fiskálist: „*És nagy posztócipőiben toporog, tapossa a havat a nem mai gyerek.*” (241.) Azaz egyből az öregemberre vonatkoztatja az általa nem szó szerinti értelemben használt kifejezést. Mindazonáltal a kötetben az a szövegjelenség sem ritka, amikor a „furcsa” tanyasi nyelvhasználatot olyan elbeszélői kommentár követi, amely az elhangzott megnyilatkozást torzító fénytörésben mutatja. Azáltal, hogy „túlértelmezi” az amúgy is „bizonytalan lábakon álló” kifejezést, a narrátor az ábrázolt (parasztikus) nyelvhasználati mód komikumát hangsúlyozza. A BICSKAVÁSÁRLÁS című szövegben például Jegénye András ekképpen szólítja fel a bicskaárust, hogy késeit alaposabb deputáció érdekében a falról a pultra helyezze: „*Adj a hát le őket ide elébem – mondá mérgesen. – Azt akarja, hogy úgy nézzem, mint a kutya a sasmadárt a kútágason?*” Majd a narrátor Jegénye szavait kifigurázva az alábbi módon írja le a mérges felszólításnak eleget tevő bolti segéd cselekedetét: „*Sietve tevődik elég az allegorikus hasonlításal fűszerezett kívánságnak.*” (50.) Az ilyen típusú példák explicite azt bizonyíthatják, hogy nem szándéka az elbeszélőnek a „*parasztikus*” szavak, szóhasználatok és ezzel egyidejűleg gondolkodásmódok pontos rekonstrukciója.⁶ Sőt, a példák tanúsága szerint mintha éppen azok ironikus rekontextualizálására tenne minduntalan kísérletet, ami felébresztheti bennünk

⁶ Németh G. Béla a hangnemek illetén keverését Tömörkény István sajátos elbeszélésmódjának tekinti. Ahogy ő fogalmaz: „*a mozzanatról mozzanatra haladó pontos leírás, az elbeszélő és a cselekvő közti azonosságnak és különbségnek oszcilláló, megszüntetve megtartása, s a cselekvést lépésről lépésre követő beszédnek így keletkező mulatságos kettős logikája, s ami e kettős logika mögött áll, az már egészen Tömörkényé.*” (Saját kiemelés – S. M.) (AZ ÉLET PROFÁN LITURGIÁJA [TÖMÖRKÉNY ISTVÁN]. = HAJNALI SÖTÉTBEN – IN MEMORIAM TÖMÖRKÉNY ISTVÁN. Szerk. Lengyel András. Nap Kiadó, 2005. 316.)

azt a gyanút, hogy itt nem etnográfusi megközelítésről van szó – amiképpen ezt a jelzőt gyakran emlegetik az irodalomtörténészek Tömörkénnyel kapcsolatban –, hanem sokkal inkább a megfigyelések humoros végeredményű kiforgatásáról és eltúlzásáról.

A hasonlító alakzatok túlzásai

Az ábrázolás során alkalmazott torzításokra számtalan példát találhatunk a novellák metaforáiban és hasonlító alakzataiban is. Ha például a történetek valamelyik szereplője netalántán elgondolkozik valamin, akkor azt a személyt máris filozófusként jellemzi az elbeszélő. Így jár történetesen Fehér István úr is *AZ ERDŐSI ÁLLOMÁSRÓL* című novellában, aki oly nagy bölcselő volt, hogy „mindenben az okot kereste. Mikor még nem volt a vasútnál, hanem egy tüzezred egyenruháját hordta, annyira kereste a szegény vormeisteren az okot, hogy miért robbant szét a gyakorlótéren idő előtt egy sraphnel, hogy a szegény katona belehalt ebbe a nagy logikus keresésbe egy csomó vert sebbel a testén” (303.). Hasonló, aránytalanságokra építő logikát figyelhetünk meg továbbá azokban a metaforákban és hasonlatokban, melyek a fül mögé betűzött ceruzát „*dárdának*” nevezik, a serénykedő vasúti alkalmazottat „*gőzgépnak*”, ellenlábását, Thort „*acél hajítógépnak*”, az öröm hangjait „*apacs győzelmi kiáltásnak*”, egy hóember lerombolását „*országos szenvedélyek megmutatkozásának*”, egy rovar eltiprását „*taktikus manővernek*” és a kutyák visszazavarását a portára egyszerűen „*gránátos attacknak*”. A példák sora még hosszasan folytatható lenne, melyek mindegyike a hasonlító és a hasonlított méretbeli össze nem illésére épít, és így eredményezi azt a – Németh G. Béla szavával – „*kegyetlen humort*”, mely az ábrázolt embereket elrajzolt, részleteikben karikatúra módjára felnagyított vagy éppen összezsugorított portrékban adja vissza.⁷

Összességében tehát úgy vélem, a *SZEGEDI PARASZTOK ÉS EGYÉB URAK* című kötet szövegeit át- meg átjárja az a maró humor, mely a metaforák, a hasonlatok, a szóhasználat szintjein, valamint az elbeszélő és a karakter regisztereinek egymásba csúsztatásakor figyelhető meg. A szóban forgó könyv majdnem mindegyik írását jellemző humor, ironia tehát a novellák nyelvi, retorikai működésének formáiban érhető tetten. Ennek a következtetésnek a jelentősége akkor válhat különösen érdekessé, ha számításba vesszük a Tömörkény-recepció néhány markáns jellegzetességét.

Tömörkény néprajzisége

Először is – mint ahogy már korábban is utaltam erre – nagyon gyakran nevezik Tömörkény novelláit *etnografikus* jellegűnek, *etnográfiai* hitelűnek, magát az író pedig „*etnográfus tudós*nak”. A néprajziség fogalmát alkalmazók közt találjuk Móricz Zsigmondot, Keresztury Dezsőt, Schöpflin Aladárt, Sík Sándort, Bori Imrét, Péter Lászlót, hogy csak a legismertebbeket említsem. Nyilván az ebbéli véleményeket nem kizárólag a művek „népi”, „tanyasi” tematikája ihletheti, hanem az az életrajzi tény is, miszerint Tömörkény István 1899-től a szegedi könyvtár-múzeum munkatársa volt, és valóban végzett etnográfiai kutatásokat, melyeket különböző szaklapokban publikált. Mindazonáltal Tömör-

⁷ Vö. „*fanyarabb, szinte azt mondhatnánk, kegyetlenebb humor kevés akad irodalmunkban, legalábbis ami nagy novelláit illeti*”. Németh G. Béla: i. m. 325. A karakterek humoros megjelenítésének körébe sorolhatók még az olyan elbeszélői megoldások is, mint például a *túlzó* rendszerességgel alkalmazott, félénkségre utaló „*bátor-kodom*” kifejezés Mihálynak, a *KÖDBEN* című novella asztalosmesterének a megnyilatkozásaiban. A narrátor ugyanis ezzel egy időben nem mulaszt el tájékoztatni bennünket arról, hogy Mihálynak egy kis duhaj bátorságért egyáltalán nem kell a szomszédba mennie; nagyon is megvan neki a magához való esze és tervei végrehajtásához az elegendő, alkohol hatására meg kifejezetten túlsorduló kurázsija.

kény első kötetében még nyomát is alig leljük annak a beszédmódnak, melyet elemzői tudományosként, tárgyvilágosként, konkrétként, sőt időnként naturalistaként jellemeznék, és amely Móricz szerint tartalmát tekintve egyenesen „*versenyez*” egy néprajzi múzeummal.⁸ Avagy Keresztury szavaival: Tömörkényt „*a valóság élményszerű megismerése s lehetőleg hű, már-már tudományos pontos, részletes és tárgyvilágos ismertetése*” jellemzi.⁹ Szóban forgó első kötetének szövegeivel kapcsolatban azonban éppen az a helyzet – amiképpen erre fentebb igyekeztem rámutatni –, hogy ábrázolásai humoros hatást eredményező retorikai torzításokon mennek keresztül, vagy még pontosabban fogalmazva: azok segítségével válnak *egyáltalán* láthatóvá a nevezetes szegedi parasztok és az egyéb urak. Vagyis: sokkal inkább elnagyolt, elrajzolt és torzító ebben a kötetben a tömörkényi ábrázolásmód, mint valóság-hű és tényszerű. Ráadásul a kifigurázott magyarázó logika, mely a várakozás felkeltése után minduntalan valami bagatell vagy abszurd dolgot hoz a tudomásunkra, sokkal inkább gúnyt űz a tudományos gondolkodásból, logikából – mely egy etnográfiai ihletettséggű szöveggel kapcsolatban valóban jogos elvárás lehetne –, mint ténylegesen megvalósítja. Vagyis: részben éppen azt karikírozza a novellák nyelve, amiben őt (későbbi munkái alapján legalábbis) nagyra tartják, jelesül az etnográfiai leírást. A paraszti gondolkodásmód és logika végtelen leegyszerűsítése sokkal inkább mulatságos, mint tényszerű hatást kelt. A karakterek akkora subákban járnak, hogy e ruhadarabokban még az ajtón is oldalazva kell bemenni, és „*szíjj ostorral*” vágnak végig azon, akitől tájékoztatást remélnék a bicskabolt hollétének vonatkozásában. Nem hiszem, hogy a szegedi parasztok etnográfiai értelemben legalábbis úgy festenek és viselkednek, mint Tömörkény történeteiben. Sokkal inkább arról van szó, hogy a pontos leírást, a tényszerűség látszatát minduntalan felülírja túlzásokra és torzításokra építő retorikus ábrázolásmód. Még a legtényszerűbbnek és a legdrámaibbnak ható, MEGÖLTEK EGY LEGÉNYT című novelláját is át- meg átszővi a maró gúny, mellyel a kevés beszédű, ám annál sebesebb kezű szereplőket jellemzi. Nem nagyon találunk még egy olyan szöveget a kötetben, melyben annyi „értelmezői” kommentárt fűzne a leírt eseményekhez az elbeszélő, mint a gyilkos juhászok történetében. Figyelmeztet például, hogy ne merüljön fel bennünk kétség Bélteleki Mihály tiszta észjárására nézve, hiszen nem hallucinálja ő a kocsmát, hanem az tényleg ott van valahol a távoli sötétben. Illetve: hogy a bőrsapka előre-hátra tologatása a köszönést, a „*...ten*” a közönséges magyar beszédben az *adjon istent* jelenti. A sötét kuckóból szálló pipafüst jelzi Gál uram élő voltát, az elhajított kancsó pedig rokonai szeretettel találkozik a másikkal, egyszóval öközöttük nincs harag. S midőn a dudát kiszúrja egy bicska, az annyit mond csupán szomorúan, hogy: „*ssutty*”. És máris lendül a juhászok kezében a gyilkos kampósbót. Ennél azért még Móricz szintén szófukar barbárjainak is több kellett az emberöléshez (egészen pontosan: 300 birka). Gál uram, a kocsmáros pedig mindennek tetejébe a legkevésbé sem akad fenn az ölés dolgon, mintha mindennap agyonütnének nála valakit. Nyilván *etnográfiai* értelemben messze nem ez a helyzet. Hanem retorikailag van úgy eltúlozva a dolog, egészen pontosan: az ábrázolás, hogy így hasson.

⁸ Móricz Zsigmond: A MAGYAR EMBŐR LEGJOBB BARÁJTJA. = HAJNALI SÖTÉTENBEN, 189. Az írások „*múzeumi értékéről*” beszél Péter László is TÖMÖRKÉNY VILÁGA című tanulmánykötetében. (Lord Kiadó, 1997. 108.)

⁹ Keresztury Dezső: EGY NÉPIES KISMESTER. = ÉMLÉKKÖNYV TÖMÖRKÉNY ISTVÁN SZÜLETÉSÉNEK CENTENÁRIUMÁRA, 288.

A rajz metafora

Tömörkény István műveinek elemzésekor alig akad olyan irodalomtörténész, aki ne mulasztaná el megemlíteni, hogy a nevezett írások valójában olyanok, mint a *rajzok*. Ebben a vonatkozásban meghatározó szövegnek számít Ignotus korabeli könyvkritikája, melyben a SZEGEDI PARASZTOK ÉS EGYÉB URAK című kötet novelláit így minősíti: „nem történetek az ő *paraszt novellái, hanem rajzok*”. (Kiemelés tőlem – S. M.)¹⁰ Ez az állítás lényegében megalapozza azt a befogadástörténeti horizontot, melynek alapmetaforájává válik a Tömörkény-novellák rajzként jellemzése.¹¹ Schöpflin Aladár szerint például Tömörkény nem is akármilyen „*képzőművész*”, hanem „*realisztikus rajzoló volt*”, aki inkább „*toll- vagy ceruzarajzokat adott, mint festményeket*”, és „*az apró részletezés volt az igazi terrénuma*”, sőt, azt is külön kiemeli, hogy az ő rajzai pontosak, tényszerűek, és éppen ezért soha nem mennek át „*a karikatúra legenyhébb módjába sem*”.¹² A fentebb vázolt humoros túlzásokra és torzításokra alapozó retorikai működésmód meglátásom szerint éppen hogy ellentmond ennek a schöpflini nézetnek, és ha egyáltalán rajzokról beszélhetünk Tömörkény kapcsán, akkor csakis *karikatúrarajzokról* és korántsem etnográfiai albumokba készült „*hiteles reprezentációkról*”. Legalábbis a SZEGEDI PARASZTOK ÉS EGYÉB URAK című kötet alapján én inkább ezt a rajzmetafora-értelmezést látom indokoltnak.

A rajz és a történet

Fontos még rámutatni, hogy a recepcióban a *rajz* metaforának van egy másik lényeges funkciója is. A szóban forgó képzőművészeti forma, a ceruza- vagy tusrajz ugyanis az elemzésekben a történet, a történetyszerűség ellenpontjaként határozódik meg. Sík Sándor például az alábbiakat írja Tömörkényről: nem igazi novellista, mert „*nem törődik a cselekménnyel, hanem csak rajzot, alakokat, képeket, jeleneteket fest*”.¹³ Hasonló gondolatokat olvashatunk Bori Imre tollából: a „*cselekmény maga már nem nagyon fordulatos: ott marad az úgynevezett rajz és a novellaforma között félúton*”.¹⁴ Vagy még sarkosabb véleményt fogalmaz meg Tömörkény monográfusa, Kispéter András, amikor azt írja: „*Tömörkénynek nem a mesélés, az elbeszélés az erős oldala, hanem a leírás, a rajzolás*.”¹⁵ És az idevonatkozó példák száma még hosszsan szaporítható lenne, melyek mind azt igazolják, hogy azért tekinthető inkább rajznak egy Tömörkény-novella, mert olyan, mint egy *állókép*, amiből hiányzik a fordulatos történet. Valóban, ha a SZEGEDI PARASZTOK ÉS EGYÉB URAK című kötet szövegeire tekintünk, akkor alapvetően igazoltnak látszik ez a metaforikus állítás. Ebben

¹⁰ Ignotus: „SZEGEDI PARASZTOK ÉS EGYÉB URAK”, 70.

¹¹ Érdekes megfigyelni, hogy a „rajz” metafora dominanciája mellett többen a fotográfiához hasonlítják a Tömörkény-novellákat. (Vö. „*művei a fotográfiára emlékeztetnek*”. Bori Imre: A NÉPELET NATURALISTÁJA: TÖMÖRKÉNY ISTVÁN. = HAJNALI SÖTÉTBEN, 332. „*Parasztainak minden rezdületét lefényképezte*.” Péter László: TÖMÖRKÉNY VILÁGA, 111.) Az utóbbi alakzat lényegében ugyanazt fejezi ki, mint a korábbi, hiszen a fotográfia rögzített, kimerevített pillanata utalhat a novellák „*történetellenességére*”; valamint ez a hasonlítás a novellák „*etnografikus pontosságát*” is jobban hangsúlyozza, mégpedig azért, mert a fotográfia objektívebb, mint az alkotói tudaton „*átszűr*” rajz. Mindazonáltal joggal gyanítható, hogy a szóban forgó, befogadás-történetbeli metaforikus eltolódás nem független attól, hogy a technika fejlődésével a hiteles (néprajzi) reprezentáció médiumává a rajz helyett egyre inkább a fotográfia válik.

¹² Schöpflin Aladár: A NÉPKUTATÓ IRODALOM ÖSE. = EMLÉKKÖNYV TÖMÖRKÉNY ISTVÁN SZÜLETÉSÉNEK CENTENÁRIUMÁRA, 284.

¹³ Sík Sándor: „MAGYAR TÁJ, MAGYAR ECSETTEL”. = EMLÉKKÖNYV..., 280.

¹⁴ Bori Imre: A NÉPELET NATURALISTÁJA: TÖMÖRKÉNY ISTVÁN, 330.

¹⁵ Kispéter András: TÖMÖRKÉNY ISTVÁN. Akadémiai Kiadó, 1964. 36.

a vonatkozásban tipikus novelláknak tekinthetők a TEREFERE A CSÁRDÁBAN, melyben a legnagyobb esemény egy bogár „*taktikus*” eltiprása, vagy éppen a TANYÁK A HÓ ALATT, ahol esemény is alig akad, inkább a leírás és a tájfestés dominál. Az előbbiben szinte nincs is másról szó, mint hogy ezek ketten, név szerint Zavaros István és Gáli kocsmáros uram az asztalnál *ülnek*, a cselekmény meg *áll*.¹⁶ De ugyanígy a szegedi parasztok vásárlós történeteiben is alapvetően *az a csattanó*, hogy nincs csattanó, vagyis a nagy vásári előkészületeket, a hosszas alkudozást nem követi a *tényleges* vásárlás. Vagyis minden marad a régiben. Pontosabban: az történt, hogy egy jót alkudoztak ezek az emberek, ám a tettek mezejére mégsem léptek; más szóval: *verbális kalandokba, az alkudozás kalandjába* bocsátkoznak csupán, és nem tényleges cselekvésekbe. Részben ebből a kettősségből, azaz a verbális előkészítés, majd a tényleges cselekvés elmaradásának feszültségéből fakad a novellák humora, csattanója magasabb szinten – úgy értem: a humorosan torzító alakzatok szintje fölött. A SZEGEDI PARASZTOK ÉS EGYÉB URAK című kötet novellái tehát egyfelől nyelvi kalandokra hívnak bennünket, amennyiben a komikus hatásokat kiváltó retorikai működésmódokat tekintjük, másfelől pedig a parasztok és katonák, valamint egyéb urak verbális játékait viszik színre.

Mindazonáltal az utóbbi jellemvonás meglehetősen árulkodó a novellák karaktereinek vonatkozásában. A kötet szövegei ugyanis (a fent leírt módon) láthatóvá teszik a parasztok és egyéb urak „*álcázó*” beszédaktusait, melynek eredménye az a megmosolyogtató színjáték, amit ezek az emberek a számukra részben idegen városi (katonai) környezetben előadnak. És ennek még akár etnográfiai vonatkozásai is lehetnek, amennyiben feltételezzük, hogy a verbális rejtőzködés – vagy Tömörkény szavával – „*álorcáskodás*” a Szeged környéki parasztok sajátja. Végrehajtásának közege mindazonáltal a nyelv, elengedhetetlen előfeltétele pedig annak szó szerinti „*kétszínűsége*”. Maga Tömörkény a *Szegedi Naplóban* 1892-ben megjelent újságcikkében ezt így magyarázza: „*Odakint a tanyákon tele van fufanggal minden ember [...] Odakint az a prima minőség van forgalomban, amelyik nem a mások csalására törekszik. Dehogy. Csak mindenféle praktikával azon van, hogy mások meg ne csalják. Nagyon félnek odakint a becsapástól. S hogy be ne csapódjanak, elébe vágnak... az odakint való ész azt tartja, hogy a becsapásnak ellenszere a »kértelés«.* Ez az antidohum. Amit Talleyrand nélkül is kitaláltak a pusztaiak, hogy a szó az a valami, amivel legjobban el lehet takarni a gondolatokat.”¹⁷ (Hangsúlyozom: e sorokat 1892-ben vetette papírra Tömörkény, vagyis szóban forgó írásainak közvetlen kontextusát adják.) Az iménti idézetben megközelítőleg olyannak vannak leírva a parasztok (etnográfiai értelemben), mint amilyeneknek a kötet szövegeiben is ábrázolja őket az elbeszélő. Verbális álcázást, „*álorcáskodást*” űzőknek, akik a szavak mögé bújnak, és beszédmegnyilvánulásait maszkként használják. Ám ezen álarcok mögé a narrátor rendre betekint, és a humor forrása nemritkán éppen az eljátszott és az elbújtatott arc össze nem illésének leleplezésében érhető tetten.

Összességében azt gondolom tehát, hogy a történetet nemritkán háttérbe szorító karikatúrarajzokként állnak előttünk a SZEGEDI PARASZTOK ÉS EGYÉB URAK című kötet szövegei – metaforikus értelemben persze. A történet minimalizálásával egy időben nagyobb hangsúlyt kap a szövegek retorikus működésmódja, mely legfőképpen a humort előidéző metaforikus „*torzításokban*”, az olvasói várakozást kijátszó magyarázati logikában, a

¹⁶ Vö. „Ezek [ti. a betyárok] az asztal körül ülnek, a cselekmény meg áll.” (Hofi Géza: RÓZSA SÁNDOR-PARÓDIA.)

¹⁷ *Szegedi Napló*, 1892. március 12. Idézi: Kispéter András: TÖMÖRKÉNY ISTVÁN, 72.

dialektust, tájnyelvet imitáló túlzásokban, illetve az elbeszélői és a szereplői regiszterek konzekvens egymásba csúsztatásában érhető tetten. Úgy tűnik tehát, mintha Tömörkény István első kötetében az ábrázolt világbeli történet a *nyelvi történet* helyettesítene, és nem elsősorban az elbeszélte eseménysor tényleges fordulatai, mint inkább az elbeszélés mód *nyelvi* fordulatai idézik elő azt a hatást, ami a szövegek befogadásának izgalmát és örömét adja.

A megszólalás újrapozicionálása

Végezetül emlékeztetnék arra, miből is indultam ki dolgozatom elején. Az volt ugyanis a tervem, hogy a SZEGEDI PARASZTOK ÉS EGYÉB URAK című kötet elemzése során nem fogom dekonstruktív módon a nyelvi és retorikai működések előtérbe helyezni. És mégis ezt tettem, amikor konklúzióban a szövegtörténet fontosabbnak írtam le, mint az ábrázolt világbeli történet. Ennek két oka lehet. Egy: az én gondolkodásomon hagyott kitörölhetetlen nyomot a dekonstrukció elemzési módszere, vagy kettő: Tömörkény Istvánnak ez a kötet valóban előtérbe állítja a „*kegyetlen humorú*” nyelvi működéset a történet rovására (amiképpen erre főként a „*rajz*” metaforával az irodalomtörténészek nagy többsége is utal); és ennyiben a világszerű olvasatra törekvő befogadó is folyton a nyelvnél, a retorikánál köt ki, hiába vette a fejébe, hogy a szegedi parasztra és egyéb urakra nem a retorika „*torz lencséjén*” keresztül, hanem az etnográfus tudományosságával fog tekinteni. A dilemma mindazonáltal eldönthetetlennek látszik. Mégpedig azért, mert éppen a dekonstrukció elméletíróitól tudjuk: nincs értékesleges beszédmód, a tudósjelölteket egy jól meghatározott paradigma és intézmény feltételei közt nevelik, és ez a későbbiekben óhatatlanul meghatározza (irodalmi)tárgy-észlelésüket. Mindazonáltal *innen* nézve úgy tűnik, hogy az utóbbi eset is fennáll, vagyis hogy a szövegtörténet fontosabb Tömörkény *első* kötetében, mint a tényleges történet. Amennyiben valóban ez a helyzet, akkor pedig úgy vélem, messze alul van értékelve Tömörkény novelláinak ez a jellemvonása. Az a fajta XX. századi magyar irodalomtörténet-írás ugyanis, melynek egyik fontos kánonalakító narratívája, hogy a szövegszerűség diadalmasodik a világszerű olvasatot lehetővé tevő történet rovására, rendre elfelejtkezik Tömörkény életművének kezdeti szakaszáról. Sőt, éppen az életművet nyitó kötet szorul leginkább a háttérbe annak a vélekedésnek az eredményeként, melyet Tömörkény monográfiája, Kispéter András ekképpen foglal össze: „*ahogy Tömörkény parasztábrázolása mélyül, úgy fogynak műveiből a komikus vonások, és kerülnek előtérbe a tragikus elemek*”.¹⁸ Ha a komikum forrása – mint amiképpen erre fentebb igyekeztem rámutatni – a nyelvi működések keresendők, akkor ez a vélemény az etnográfusi tényszerűséget igenli a szövegtörténet rovására. Miközben tartózkodnék az életmű alakulásának értékelő jellemzésétől, azért arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a „*kegyetlen humor*” fokozatos eltűnésével egyre inkább háttérbe szorul a nyelvi működésnek az a módja, ami Tömörkény István első kötetében még megfigyelhető, és ami korai írásait igencsak markánsan a jó néhány évtizeddel később domináns paradigmává váló szövegirodalomhoz kapcsolja.

¹⁸ Kispéter András: TÖMÖRKÉNY ISTVÁN, 73.